

Leksik kreyòl:
ekzanp devlopman kèk mo ak fraz a pati 1986

(Emmanuel W. Védrine)
ete 2000

1. **ATACHE:** (n.). Papa Dòk te gen yon ekip solid ki t ap fè yon travay pou kore gouvènman l lan. Mesye sa yo te rele «makout». Yo te divize an gwoup tou; pa egz., S.D (Sèvis Detache), se te yon seri «makout lou» sou Papa Dòk ak Janklod yo te detache nan de tan twa mouvman pou al fè yon misyon. Sou gouvènman jal (jeneral) AVRIL la, li te gen nèg tou ki t ap fè tip travay makout yo t ap fè sou Papa Dòk, men yo pa t rele yo 'makout'. Dabitid, 'makout' yo te toujou gen abiman pa yo sou Papa Dòk; yo te toujou pote yon «gwo ble». Donk, li te fasil pou pèp la te rekonèt yo. Jal Avril vin itilize yon lòt estrateji: 'atache' yo pa t gen inifòm; sètadi anpil moun pa t ka rekonèt yo amwenke yo te nan menm klan ak yo. Mesye sa yo pa t manje anyen frèt; yo te fè tout posib yo pou teworize pèp la pou l te ka rete bouch fèmen sou sitiyasyon peyi a lè jal la te sou pouvwa. [De *atache* fèk sot la a; yo dèyè yon moun.]

2. **BANBÒCH DEMOKRATIK:** (fr.). Jal Nanfi te itilize fraz sa a anpil fwa lè li te nan tèt pouvwa a. Pou blofe pèp la; li te toujou fè konnen se gouvènman li an ki yon gouvènman kote demokrasi reye. Byenke apre «dechoukay 1986 la» pèp la te fè yon ti respire pou l te kapab esprime l, sa pa t vle di pou otan yon moun te ka pale jan l vle. Te gen yon estrateji

«bay pwason liy» oubyen «rale sou kòd» pou te kapab kontwole medya a yon fason pi klasik. [*Banbòch tafya pa banbòch demokratik.*]

3. BOURIK CHAJE: (n.). Granmoun Ayisyen renmen pale an pawoli oubyen an daki; yo itilize «pawòl granmoun» anpil lè y ap pale. Sa fè pati kilti ayisyèn nan. Tout Ayisyen tandè pwovèb sa a: «Bourik chaje pa kanpe». Alvin P. ADAMS, yon anbasadè meriken, te di pwovèb sa a nan diskou l lè li te fèk rive Ayiti; sa vle di: li gen yon misyon l vin akonpli alò li pa nan pèdi tan. Tout moun konnen kijan klima politik la te ye nan ane katreven yo Ayiti. [Toutan 'Bourik Chaje' nan palè.]. Tèm 'bourik chaje' a vin refere anpil fwa a «anbasadè meriken yo voye Ayiti».

4. BRASA WOUJ: (n.). Kriminèl ki te antre nan «Legliz Senjanbosko» nan dat 11 septanm 1988 pou te boule legliz sa a. Yo ponyade, touye kèk moun ki te ladan. Yo rele bandi sa yo 'Brasa Wouj' paske yo te gen yon brasa wouj pou lòt asasen parèy yo te kapab distenge yo. [Gwo Chilè te youn nan *Brasa Wouj* yo.]

5. DECHOUKAY: (n.). Netwayay konplè (tèlke yon tè avan yo kòmanse plante l) [Konbit la ap fè yon 'dechoukay' nan tè a avan yo kòmanse plante.]. b) pwòpte pou retire tout vye kras. c) mekontantman anpil Ayisyen nan dat 7 fevriye 1986 pou te derasinen anpil makout ki t ap kraze brize (sou diktati a); youn nan fason yo te fè sa, se te «pè lebren»

yo te ba yo. ['Dechoukay' la poko fini... (refren yon chante popilè sanba Manno Charlemagne)]. Fè yon 'dechoukay' (fr. fam.)

6. DECHOUKE: (v.tr.). derasinen. s: rache. [Yo kòmanse 'dechouke' tè a avan yo plante.]. 2. revoke, kase yon moun nan travay. || rechouke, repran (yon moun ki te revoke, kase nan yon travay). [Yo 'dechouke' yon dal anplwaye Kontribisyon ki te nan magouy. 3. fè yon dechoukay. [Yo te 'dechouke' anpil Makout an 1986.]. 'dechouke' yon Makout (fr. fam.)

7. DECHOUKÈ: (n.). Mo sa a vin an vòg apre dechoukay 7 fevriye 1986 la. Mo 'dechoukè' a refere a plizyè gwoup moun ki t ap dechouke makout ak kay yo, non sèlman nan kapital peyi a (Pòtoprens) men an pwovens tou. [Se sèlman makout potovi 'dechoukè' yo te dechouke.]

8. DIZYÈM DEPATMAN: (fr.). Jeografikman palan, Ayiti divize an '9 depatman'; 'dizyèm depatman' se yon fraz ki vin popilè nan diskou prezidan Jean-Bertrand Aristide pandan kanpay prezidansyèl li (oktòb - desanm 1990). Li itilize fraz sa a pou refere a tout Ayisyen k ap viv lòtbò dlo. [Y ap viv lontan nan 'dizyèm depatman' an.]. [Aristide se premye prezidan ki te resevwa 'dizyèm depatman' an nan palè.]. ['Dizyèm depatman' an te kòmanse voye Ayiti monte.]. [Li gen dizan depi l ap viv nan 'dizyèm depatman' an.]. var: «dizyèm nan».

9. ELEKSYON BIDON: (fr.). Fraz ki refere a tout eleksyon magouy ki t ap eseye fèt apre dat 7 fevriye 1986. Sòt eleksyon sa yo pa t an favè pèp ayisyen an men yon ti gwoup moun ki te sipòte ansyen diktatè a e ki renmen koripsyon pa ta janm renmen wè yon bonjan eleksyon lib e libè fèt kote pèp la ta vote kandida ki nan gou l. [Magouyè renmen 'eleksyon bidon'.]

10. ELEKSYON FO MAMIT: (fr.). Fo eleksyon. s: eleksyon bidon, eleksyon magouy, eleksyon tèt chat. Kèk politisyen kou wè K-Plim (Evens PAUL) itilize fraz sa a nan diskou pou refere a 'eleksyon magouy'. [Se kandida magouyè sèlman ki pral pran pa nan 'eleksyon fo mamit' la.]

11. ELEKSYON MASKARAD: (fr.). Fraz Roger LAFONTANT itilize nan diskou l (jounen 7 janvyè 1991) pou te refere a eleksyon 16 Desanm 1990 la. Lwa te danse nan tèt li lefèt se te Jean-Bertrand ARISTIDE (Titid) ki te eli prezidan. Kèk lòt moun ki pa t patizan Titid vin itilize tèm sa a aprè pou montre eleksyon 16 Desanm 1990 la pa t enpòtan. [Magouyè yo di eleksyon 90 la te yon 'eleksyon maskarad'.]

12. ELEKSYON TÈT CHAT: (fr.). fo eleksyon. s: eleksyon bidon, eleksyon fo mamit, eleksyon magouy. [Anpil moun di eleksyon 1988 la te yon 'eleksyon tèt chat']

13. FO KÒK: (n./ fr.). Aparèy seksyèl yo fabrike e ki sanble ak yon vrè ògàn seksyèl. [L ap jwe ak yon 'fo kòk']. 2. Yon seri opòtinis pandan kanpay prezidansyèl Jean-Bertrand Aristide (1990). Fraz sa a vin itilize tou apre Jean-Bertrand Aristide te monte nan tèt pouvwa a kòm premye prezidan demokratik nan dat 7 fevriye 1991. Gwoup opòtinis sa yo kouri konvèti nan relijyon lavalas pou pa pèdi opòtinite yo. Yo parèt sou fòm demokrat tou pou pèp la ka kwè yo. ['Fo kòk' sa yo parèt pi Lavalas ke Titid.]. [Apre eleksyon 16 Desanm nan, yon dal 'fo kòk' konvèti nan lavalas.] 3. Espyon lòt pati politik ki enfiltre kan Lavalas la. [Pa fè yo konfyans; se 'fo kòk' yo ye!]. ['Fo kòk' sa yo se yon dal opòtinis.]

14. GOUVÈNMAN LAVALAS: (fr.). Tèm ki refere a gouvènman Jean-Bertrand Aristide la. Fraz sa a vin pran tou yon lòt dimansyon nan kòmansman ane 1991 apre Aristide monte sou pouvwa: gouvènman pèp, gouvènman popilè. ['Gouvènman Lavalas' la rekonèt yon «dizyèm depatman»]. [Laprès pa t gen baboukèt sou 'gouvènman Lavalas' la.]

15. IPOKRIT YO SEZI: (fr.). Youn nan eslogan Jean-Bertrand Aristide te ililize pandan kanpay prezidansyèl li (oktòb - desanm 1990). Aristide fè referans a tout moun ki pa t renmen l (kòm yon aktivis ayisyen estraòdinè ki riske vi l pou yon chanjman nan peyi Ayiti). Li te itilize eslogan sa a tou pandan kanpay li nan dizyèm depatman an. ['Ipokrit yo sezi' lè yo tande Titid kandida.]

16. KE MAKAK: (fr.). Fraz ki soti nan yon diskou Jean-Claude DUVALIER (Bebe Dòk) te fè lè tansyon politik Ayiti a te monte sèt wotè. Pèp la, depi avan ane 1986, te kòmanse bat chalbari dèyè Divalye pou l te bay pouvwa a brid sou kou. Makout yo t ap kraze brize lè yo te wè pèp la kanpe. Anpil bri t ap kouri di Janklod ale. Lwa pèp la te monte nan tèt li e pou te eseye kalme l, Bebe Dòk ak madanm li fè yon dènye vizit nan kapital la. Lè yo te rive Mache Anba, pèp la te move kou kong. Yo t ap voye eslogan monte; makout yo te fin dechennen. Diktatè a ak madanm li te di: «Nou la pi rèd ke yon ke makak». [«Si se yon 'ke makak' l a kase...» (fraz nan yon chante popilè)]. [«Kou 'ke makak' rèd konnen se kaka l pral kaka.» (pwov.)]

17. KE MAKAK LA KASE: (fr.). Fraz ki vin itilize apre dat 7 fevriye 1986 pou refere a Bebe Dòk ki kite pouvwa a sou presyon pèp souvren an. [Se sèlman ke makak la ki te kase (fr. fam.)]

18. KÒK KALITE: (n./ fr.). Yon 'kòk kalite' se yon kòk ki renmen batay. Kèlkeswa kòk ki parèt devan l, li ta renmen fè yon dyèl ak li. [Y ap soufle tafya sou 'kòk kalite' yo.]. ['Kòk kalite' a bat kòk kayèt la ak kòk zenga a.].
2. Fraz ki vin pran yon dimansyon politik pandan e aprè kanpay elektoral 1990 la. Majorite moun ki te sipòte Aristide nan eleksyon an wè l kòm yon 'kòk kalite' ki pa janm pèdi yon pari e ki pote laviktwa nan gran batay sa a. ['Kòk kalite' a bat 'kòk choublak' la.]

19. LAVALAS: (n.). Gwo dlo ki desann ak fòs lè lapli tonbe oubyen lè gen move tan. ['Lavalas' pase, li pa enpoze krapo kriye (pwov.)]. 2. «Operasyon Lavalas»: mouvman politik Jean-Bertrand Aristide te tanmen e t ap mennen pandan kanpay prezidansyèl li (oktòb - desanm 1990). Politikman palan, tèm 'Lavalas' la refere tou a «majorite», «espwa pou majorite pèp la». vòt lavalas (tèm ki itilize premye fwa pandan e apre eleksyon 16 desanm 1990). [Titid ak nou se 'lavalas']. [«Yon sèl nou fèb, ansanm nou fò, ansanm ansanm nou se 'lavalas'» (fraz prezidan Jean-Bertrand Aristide toujou itilize nan fen diskou l.)]

20. MAGOUY: (n.). Vye mannèv, nenpòt tenten, move piwèt pou atenn yon bi. ['Magouy' yo kontinye ap fèt anbachal.]. [Yo kontinye ap fè 'magouy']. [Msye se yon nèg ki pa nan 'magouy'.]

21. MAGOUYÈ: (n.). Moun k ap fè magouy; moun ki viv de magouy; moun ki renmen magouy; moun ki nan magouy. [Gen anpil politisyen 'magouyè' Ayiti.]. [Pa okipe yo; se yon dal 'magouyè.]. [Avantay 'magouyè' se nan magouy.]

22. MANMAN POUL LA: (fr.). Fraz ki itilize pou refere a prezidan Ertha Pascal TROUILLOT. Se premye fanm ayisyèn ki rive monte chèfdeta nan istwa Ayiti (nan dat 10 mas 1990). Nan atanta Roger Lafontant («dokte Mengele») pou l te bay yon koudeta (nuit 6 pou louvri 7 janvyè 1991), Lafontant te deklare se pa yon koudeta men pito yon «pasasyon pouvwa».

Pèp la vin konpare palè a ak yon kalòj kote yon manman poul kite yon pentad antre. Anpil moun di se pa t yon vrè koudeta men yon «koudèta» pito. ['Manman poul la' kite pentad la antre nan kalòj la.]. 2. chante popilè nan kanaval 1991 lan. [Ou tande tout moun ap chante 'Manman poul la' apre kanaval.]. [Tout moun te ret ap tann cha 'Manman poul la'.]

23. MISTÈ KLIN: (fr.). Fraz ki gen rasin anglè: «Mister Clean» («mouche netwayaj»). Fraz sa a itilize pou refere a Marc L. BAZIN. Bazin te minis finans sou gouvènman Jean-Claude la. ['Mistè klin' te kandida pou chèz boure a an 1990.]

24. PENTAD: (n.). Zwazo, bèt volay. ['Pentad' se yon bèt ki malen, pa konprann ou kapab kenbe l fasil.]. [Chasè a fizye de 'pentad'.]. 2. Sou gouvènman Papa Dòk la, li vin chwazi 'pentad' kòm yon senbòl enpòtan. Moun te ka wè yon foto pentad sou lanbi nan anpil bagay ki an rapò ak gouvènman l lan. Apre atanta Roger Lafontant (dat 6 pou louvri 7 janvyè 1991) pou l te bay pouvwa a panzou, anpil Ayisyen te vin wè l kòm yon 'pentad' (yon bèt malen). Anplis, tèm 'pentad' la fè pati de «literati makout yo» e Lafontant te vin pi gwo chèf makout sou gouvènman Janklod la. [Msye tankou yon 'pentad' (msye malen anpil).]

25. PÈ LEBREN: (fr.). Selon kèk moun, 'Pè Lebren' se te yon tonton ki te konn fè reklam pou bon kawotchou e kawotchou sa yo gen yon koulè bren. Moun te konn wè reklam sa a nan televizyon Ayiti. Msye te toujou gen

kawotchou nan kou l lè l ap fè reklam. Nan dat 7 fevriye 1986, yo te boule anpil makout. Fason yo te fè sa se te foure yon kawotchou nan tèt yo, wouze l ak gaz epi pase alimèt. Se te yon sòt revanj, yon fason pou montre mekontantman yo kont tout abi ak zak malonnèt makout yo t ap fè yo pase sou gouvènman Divalye a. Pa t gen yon gouvènman ki t ap garanti yo jistis; donk, se konsa yo te fè jistis pa yo. bay yon moun 'pè lebren' (fr.) (foure yon kawotchou machin nan tèt li pou boule l). [Gwoup dechoukè a manke ba l 'pè lebren'.]

26. RACHE MANYÒK: (fr.). Fraz ki refere a rekòt manyòk lè l bon. Nan yon seri tè di, se fouye yo fouye manyòk, men nan tè mou oubyen tè sab, yo pa pèdi tan fouye manyòk la, yo rache l. Gen «manyòk anmè», gen «manyòk dous» tou. Moun manje manyòk dous; yo gendwa bouyi l (nan dlo oswa nan lèt) oubyen boukannen l pou manje. Manyòk anmè gen yon pwazon ladan. «Manyòk matyotas», «manyòk ti Kiba» se 'manyòk dous' yo ye. Si yon moun manje 'manyòk anmè', li ka touye l. Yo pa manje manyòk anmè a menm jan yo manje manyòk dous la. Lè yo fin rache oubyen fouye manyòk anmè a, yo graje l. Apre sa, yo tòde l pou retire dlo a ki yon pwazon. Lè yo fin tòde l, yo konn pase l solèy avan yo fè bobori (pwès) ak li. Si se farin y ap fè ak li sèlman, yo mete l seche. Manyòk anmè touye kochon. Dlo manyòk anmè touye kochon. «bwa manyòk.» Yo kapab itilize 'bwa manyòk' pou plan. «lanmidon manyòk.» Yo sèvi ak 'lanmidon manyòk' pou mete nan rad. Lè n ap pakouri istwa Ayiti, nou wè kijan manyòk te enpòtan pou Endyen yo. Se ak li yo te konn fè kasav (kasab), doukounou (bobori, pwès),

bòy (dounmbrèy). Lè n ap gade tou nan anpil rakwen an(n) Afrik kote ki gen sechrès, manyòk trè enpòtan kòm manje. Yo itilize l menm jan nou itilize l Ayiti. Anpil kote Ayiti, se «farin manyòk» yo itilize pou fè labouyi pou timoun. [Jilyen ap fè yon kòve pou ede l 'rache manyòk' .]. [Kochon an 'rache manyòk' yo.]. 2. Tèm ki vin pran yon dimansyon politik apre dechoukay 1986 la. Monseyè W. ROMULUS (natifnatal Jeremi) te itilize l nan yon diskou; depi lè a, li rete nan lang kreyòl la. Li te fè referans a magouyè ki t ap dirije yo pou te kraze sa. 'rache manyòk': netwaye tout sa k pa bon; kraze kite sa. Apre, anpil moun te vin itilize fraz sa a. Se konsa li vin popilè. 'rache manyòk' nan eleksyon. [Fòk jal la 'rache manyòk' li!]. [Fòk magouyè yo 'rache manyòk' yo nan eleksyon an!]

27. RECHOUKE: (v.tr.). repran yon moun ki te revoke, kase nan yon travay. || dechouke. [Ansyen direktè a te dechouke msye men nouvo a 'rechouke' l.]. [Yo 'rechouke' anpil magouyè nan travay leta yo aprè koudeta a.]

28. SE PA POU LAJAN NON!: (fr.). Youn nan eslogan Jean-Bertrand Aristide te itilize pandan kanpay prezidansyèl li (oktòb - desanm 1990). Dabitid, lè gen kanpay elektoral Ayiti, anpil kandida konn ap eseye bay kòb anba pou pèp vote yo. Depi Aristide te kòmanse kanpay prezidansyèl li, majorite moun te gentan sipòte l san l pa t ba yo yon peni, diferan de jan sa abitye fèt. Malgre kèk kandida nan eleksyon 1990 la t ap eseye achte konsyans pèp la ak lajan, pèp la te vin rekonèt magouyè sa yo. Yo panse yo te ka lolo pèp la ak kòb oubyen tafya. ['Se pa pou lajan non!']]

29. TI WOUJ: (n.). Non jwèt yo bay (jal) NANFI. Msye se yon grimo tou.
['Ti Wouj' renmen ti gwòg li epi l toujou nan fi.]

30. VOYE AYITI MONTE: (fr.). Fraz ki vin popilè an 1991 Apre prezidan Jean-Bertrand Aristide pran pouvwa a. Peyi a te pran nan yon blokis finansye total kapital. Anpil peyi ki te pwomèt yo ta pral bay èd pa t kenbe pwomès yo. Pèp souvren an te voye eslogan sa a monte pou te chofe dizyèm depatman an pou l te kapab pote tout konkou posib bay Ayiti. Anpil komite V.O.A.M (Voye Ayiti Monte) te kanpe nan dizyèm depatman an. Abreviyasyon V.O.A.M nan pwonse «vwa m» ki vin ba li yon lòt siyifikasyon: *se vwa pa m*. Donk, Ayiti tandè vwa chak moun ki voye l monte. [Ayisyen konsekan ap 'voye Ayiti monte'; Ayisyen magouyè ap voye Ayiti desann.]. '*Vwa m' se vwa pa m, se vwa pa ou, se vwa pa nou, se vwa tout dizyèm depatman an*. [Ann 'voye Ayiti monte' pou l ka kenbe eskap figi !!]

31. WOULO KONPRESE: (fr.). Fraz ki refere a kèk gwoup ekip solid ki t ap dechouke apre 7 fevriye 1986. ['Woulo konpresè' a deyò; se pa ni de ni twa se yon dechoukay yo pral fè.]. 2. Fraz ki refere a ekip meriken an ki t ap jwe nan «konkakaf feminen» An(n) Ayiti (an 1991 sou gouvènman lavalas la). Ekip sa a bat tout lòt yo; se li k te chanpyon. [Nanpwen yon ekip 'woulo konpresè' a pa t bat nan konkakaf feminen 91 lan.]

32. ZENGLENDO: (n.). Vòlè, ekip vòlè ame ak zamfannfwa, kriminèl, atoufè k ap kraze-brize nan peyi Ayiti apre Janklod DIVALYE kraze rak. Se yon rezo san pitye, yon rezo byen monte ki difisil pou enfiltre. [«Reseau sans pitié» se yon kokenn fim ayisyen sou 'zenglendo' Patrick Jérôme reyalize.]. ['Zenglendo' yo antre nan kay la, se sa yo bliye yo pa fè.]. [*Sezon sechrès Ayiti* se yon woman ki pale anpil de 'zenglendo'.]

(© E. W. Védrine)